

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEFTERDARLIK VE GÜNÜMÜZ YANSIMALARI

“DEFTERDARLIK” AT THE OTTOMAN EMPIRE AND IT’S IMPACTS TO TODAY

Alican MERT*

Makale Bilgi

Gönderilme: 06/02/2020
Kabul: 06/05/2020

Anahtar Kelimeler

*Osmanlı,
Defterdar,
Hazine,
Mali Yapı.*

Özet

Çalışma kapsamında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihte eşine az rastlanan uzunluktaki devlet yönetiminde büyük bir önemi olan defterdarlık makamı incelenmiştir. Günümüzdeki maliye bakanlığına benzetilebilecek olan bu makam, devletlerin siyasi varlıklarını sürdürebilmesi için zorunlu olan finans kaynaklarının kaydını ve kontrolünü yapmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun yıllar hüküm sürmesinde askeri başarılarının yanında, mali konulardaki yönetsel başarısının etkisi yadsınamaz. Bu yönetimin yapıldığı makam ise defterdarlık olmuştur. Ancak bununla beraber defterdarlık, bürokrasi içinde büyük çekişmelere de sebep olmuş bir makamdır. Bu öneme haiz bir makamın kurumsal yapısının incelenmesi, Osmanlı mali yapısının ve bu makamın günümüz mali kurumlarına etkilerini anlamak bakımından gereklidir. İki bölümden oluşan bu çalışmada ilk bölüm olarak defterdarlığın kökeni, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkışı, görevleri, defterdar olarak seçilecek kişilerin taşıması gereken özellikler anahtarları ile açıklanmış; ikinci bölümde ise defterdarlık makamının yönetim anlayışındaki ve devlet toprağının sınırlarındaki değişime bağlı olarak geçirdiği yapısal değişimler üzerinde durulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda makamın ilk ortaya çıkışından, maliye nezareti adını aldığı tarihe kadar olan süreç ele alınmıştır. Bu çalışma ile ise Osmanlı İmparatorluğu'nun mali alandaki temel kurumunun yapısal ve teknik özellikleri ortaya konulmak amaçlanmıştır.

Article Info

Received: 06/02/2020
Accepted: 06/05/2020

Keywords

*Ottoman,
Defterdar,
State Treasury,
Financial Structure.*

Abstract

Financial authority of Ottoman Empire which is called as “Defterdarlık” that has magnificent importance and contribution on unprecedentedly long-term ruling, has been examined on that article. Defterdarlık which may be resembling ministry of finance have been keeping a list of financial assets of Empire and controlling revenue collection that provides financial sovereignty to state. Ottoman Empire's financial structure had been designed successfully and that was supporting development in addition to military achievements. Defterdar was the head of that financial structure. Notwithstanding that, several important conflicts have been emerged in Ottoman bureaucracy by the effects of that authority. Examination of that authority is a necessity due to comprehension of Ottoman Empire's financial structure and the effect of that authority upon today's financial units of Turkish Republic. This article consists of two parts; firstly, origins and sources of “defterdarlık” and qualification of the people who may be appointed as a “defterdar” have been explained with the main lines. At the second part, structural changes of “defterdarlık” that had been arisen from changing perspective of government and extension of emperor's border have been addressed. Scope of that study has been based on the first emerging of that authority until turning into a different concept which was named “ministry of finance”. And lastly, the aim of that article is clarifying technical and structural specifications of the main authority of finance at the Ottoman Empire.

Bu eser Creative Commons Atf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır

* Arş. Gör., Uludağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Mali Hukuk Anabilim Dalı.

I. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin tarihte eşine pek rastlanılmayan uzunlukta olan, 600 yıllık mevcudiyetinin en önemli unsurlardan birisi de devlet teşkilatında yer alan kuvvetli bürokrasi ve bu sistem içerisinde aksama olması durumunda etkin çözüm yolları ile çare getiren bir anlayışı benimsemiş olmalarıydı. Şüphesiz Osmanlı Devleti kendinden önce var olmuş Türk-İslam devletlerinin bu konuda izlemiş oldukları bürokratik usullerden etkilenmiştir¹. Osmanlı Devleti'nde, padişahın başkanlığını yaptığı ve devletin yönetimiyle ilgili en önemli kararların alındığı Dîvân-ı Hümâyün ismi verilen divan, Selçuklu, İlhanlı ve diğer Türk devletleri uygulaması örnek alınarak yapılandırılmıştı².

Devletin gücünü koruyabilmesi sağlam bürokrasiye bağlı olmakla birlikte, güçlü bir ekonomiyi de gerektirmektedir. İran devlet geleneği, ekonominin devletin yöneticisinin gücünü arttırması aracı olarak görmekteydi. Ortadoğu'da bulunan devletler bakımından yaygın olarak söz konusu olan ve kamu gelirlerinin ekonomik amaçlar dışında sürekli olarak atırılmasına karşılık gelen fiskalizm uygulaması, Osmanlı Devleti bakımından da geçerliydi ve ekonomik düzenlemeler yapılırken merkezi hazinenin artışı hedeflenmekteydi³. Bu düşüncenin bir ürünü olarak, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın başlarına kadar devlet yönetiminde ekonomik düzenlemelerle atılan adımlar siyasi, dini, askeri, idari bir takım hedefleri de içermekteydi⁴.

Osmanlı Devleti'nde devlet yönetimine ilişkin idari, örfi konularda vezir-i azam, arazi işlerinde nişancı, şer'î ve hukuki konularda kazaskerler ve mali konularda defterdarlar divan üyesi olarak görev almaktaydı⁵. Osmanlı Devleti merkez teşkilatı sistemi içerisinde ise Dîvân-ı Hümâyün'dan sonra en önemli kurumun, siyaseten ekonomik gücün de bir gereklilik olmasının etkisiyle, başında defterdarların bulunduğu Defterdarlık olduğu belirtilmektedir⁶. Merkezi İstanbul'da yer alan Osmanlı mali idaresi "Bab-ı Defteri" veya "Defterdar Kapısı" olarak isimlendirilmekteydi ve devletin tüm mali işlemlerinde esas yönetici ve yetkili mercii olarak görev yapmaktaydı⁷. Günümüz devlet teşkilatlanması bakımından ise maliye bakanlığına denk gelen bir kurumdur. Osmanlı Devleti yapılanması içerisinde de II.Mahmut'un saltanatının son yıllarında Tanzimat Fermanı'ndan ise hemen önce 1838 yılında defter-defterdar tabiri terk edilmiş ve yerine Maliye Nezareti kurulmuştur⁸. Osmanlı'nın iktisadi ve mali yapısını bu değişim temelinde iki ana dönem olarak ele almak mümkündür; kuruluşundan 18. yüzyıla kadar olan zamanı kapsayan nizâm-ı kadîm olarak ifade edilen klasik dönem ve nizâm-ı cedid olarak ifade edilen "yenileşme" dönemidir⁹.

II. HAZİNENİN SADIK BEKÇİSİ: DEFTERDAR

A. Mali İdarenin Kökeni

Devletin gelir ve giderinin tutulması, vergilerin toplanması, maliyenin idare edilmesi, askerlerin isimlerinin ve maaşlarının kayıt edilmesinin devletin korunması bakımından bir ödev olarak belirtilmektedir¹⁰. Osmanlı Devleti diğer alanlarda olduğu gibi maliye idaresi noktasında defterdarlık kurumunu benimsemiş ve bu kurum Türk ve İslam devletlerinin devlet yapılanmalarına benzer şekilde inkişaf ettirilmiştir¹¹. Bununla beraber Osmanlı maliyesi üzerinde

¹ AFYONCU, Erhan: Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-i Amire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.1.

² HALAÇOĞLU, Yusuf: XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.10.

³ BÜLBÜL, Yaşar: "Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi", Divan İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı 6(1), 1999, s.151.

⁴ GENÇ, Mehmet: Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, 12. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s.39.

⁵ UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı (Merkez ve Bahriye Teşkilatı), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.2.

⁶ GÜNALAN, Rifat: Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi: XVI. Yüzyıl Maliye Ahkâm Defterleri, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010, s.17.

⁷ ÖNER, Erdoğan: Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare, 2. Baskı, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını, Ankara 2005, s.186-187.

⁸ ŞENER, Abdüllatif: Sona Doğru Osmanlı: Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi Üzerine Yazılar, 2. Baskı, Birleşik Kitabevi, Ankara 2007, s.75. ORTAYLI, İlber: İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 49. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s.137; "Tanzimat Fermanı ilan edildiği an, aslında ülkede bir Maliye Nezareti yoktu. Maliye nazırı unvanını taşıyan, halen klasik dönemin başdefterdarıydı"

⁹ TABAKOĞLU, Ahmet: Osmanlı Mali Tarihi, Dergah Yayınları, İstanbul 2016, s.214.

¹⁰ HALDUN, İbn: Mukaddime-I, Çev. Zakir Kadiri Urgan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s.618.

¹¹ KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.: "Defterdar", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt 9, 1994, s.94.

Bizans, Abbasi, İran ve İlhanlı devletlerinin etkileri de bulunmaktaydı¹².

İslam tarihinde beytül-mal (devlet hazinesinin şeriat dilindeki karşılığı) Hz. Muhammed ve Hz. Ebubekir zamanında bizzat yönetilmekteydi¹³. Mali kayıtların bir divan aracılığı ile tutulması halife Hz. Ömer zamanında olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak da iki rivayete işaret edilmektedir. İlki Bahreyn’den getirilen mal ve paraların çok olması ve bölünmesi noktasında yaşanan zorluğun giderilmesi üzerine Halid bin Velid’in önerisi ve Hz. Ömer’in kabulü ile bu makam kurulmuştur. Diğer bir rivayet ise; Hürmüzan tarafından bu önerinin getirildiğidir. Hz. Ömer tarafından hiçbir kayıt tutulmadan etrafa asker gönderilmesinin, asker sayısındaki azalma ve giden-gelen dengesinin belirlenememesi sonucu askeri nizamın bozulacağından bahisle kayıt sistemine geçirilmesi gerektiği ve bunun kabul edildiği belirtilmektedir¹⁴.

Devletin mali işlerinden sorumlu kişilere bakacak olursak; Selçuklular’da mali işler “Divan-ı istifâ” adlı divan aracılığıyla görülmekte olup, bu divanın başında “mütevfi”¹⁵ ünvanına sahip başkan bulunmaktaydı¹⁶. Abbasilerde ise masrafların kaydedilmesinden görevli divan, divânü’n-nafakat, zekat ve öşür tayin edilmesi ile de divânü’s-sadaka isimli divanlar görevliydi¹⁷. Osmanlı Devleti’nin etkilemiş olan bir diğer devlet olan İlhanlılar’da ise, defterdarî-i memâlik maliyenin başındaki kişi için kullanılan kavram olmuştur¹⁸. Osmanlı Devleti, mali idare teşkilatı bakımından Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinden daha ziyade İlhanlı Devleti geleneğinden etkilenmiş olmasından kaynaklı birçok mali kavramı almış olduğu gibi kurumun başındaki kişiyi tanımlamak için de İlhanlı Devleti’nde olduğu gibi defterdar tabirini tercih etmiştir¹⁹. Bunun sebebine bakacak olursak, XIV. yüzyıl başlarında Anadolu coğrafyasında İlhanlı mali sistemi hakim bulunuyordu. Ayrıca İlhanlıların askeri taarruzlarından korunmak için Türkmen beyliklerinin vergi vermesi durumu söz konusuydu. İlhanlı’nın saldırılarından korunmak için vergi ödeyen beyliklerden birisi de, Orhan Bey’in yönetiminde bulunduğu ve Osmanlı Devleti’nin temeli olan Osmanlı Beyliği de bulunmaktaydı. Bu ilişki sebebiyle Osmanlı Devleti’nin mali sisteminin İlhanlı Devleti’nden yoğun şekilde etkilendiği belirtilmektedir²⁰.

I. Murad döneminde kadıasker olan Çandarlı Kara Halil Efendi ile Kara Rüstem aşiret sistemini terk edip, devlet yapılanmasına geçiş hareketlerinde, vergi ve mali konulara ilişkin tutmuş oldukları defterleri, İlhanlıların maliyecisi olan Hamdullah Mütevfi’nin Nüzhet-ül-kulûb ve Hoca Necmeddin Cüveyni’nin Risale-i Felekiye isimli eserlerine büyük oranda benzerlik arz etmektedir. Bununla beraber İlhanlılar ve Selçuklular’da olduğu gibi Osmanlı da mali kayıtlarını Farsça diliyle²¹ yazılmaktaydı. Bu kayıtların tutulmasında sadece özel uzmanlar tarafından anlaşılabilen siyakat yazısı kullanılmıştır. Bu gelenek de yine İlhanlılar ve Selçukluların mali kayıt sisteminin benimsendiğini göstermektedir²².

B. Defterdarın Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti yapılanmasında defterdarlık kurumunun tam olarak nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı hakkında bilgi bulunmamaktadır²³. Bununla beraber üzerinde uzlaşmış bir görüş de bulunmamaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya göre, Germiyanlı Şeyhoğlu Mustafa’nın Yıldırım Bayezid’e ithaf ettiği “Hurşid ve Ferahşad” isimli manzum eserinde nişan, hazine ve

¹² ORTAYLI, İlber: Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, 4. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2012, s.223.

¹³ PAKALIN, Mehmet Zeki: Maliye Teşkilat Tarihi (1442-1930) Cilt I, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara 1978, s.2.

¹⁴ HALDUN, s.620-621.

¹⁵ BOZKURT, Abbas Sabbağ-Nebi: “Mütevfi”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt 32, 1994, s.147; “Sözlükte “Hakkın ödenmesini isteyen kimse” anlamındaki mütevfi kelimesi, terim olarak devletin malî işleriyle ilgili divanın başkanını ve buna bağlı memurları ifade eder.”

¹⁶ TABAKOĞLU, Ahmet: Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1997, s.90; KÜTÜKOĞLU, s.94.

¹⁷ AFYONCU, s.2.

¹⁸ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.325.

¹⁹ GÜNALAN, s.17.

²⁰ AYDIN, Bilgin/GÜNALAN, Rifat: XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s.13-14.

²¹ SAYIN, Abdurrahman Vefik: Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi), Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara 1999, s.154; “Fatih zamanında Rumeli için ayrıca bir defterdar ve Anadolu için de bir muavin tayin olmuştu. Bunlar yarı Farsî yarı Türkçe olarak siyakat yazısı ile defter tutarlardı.

²² UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi” (Mali Kuruluş), Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi, Cilt XLII(165), Ocak 1978, s.68-69.

²³ DARLING, Linda T.: “Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?”, The Journal of European Economic History, Vol. 27(1), 1997, s.164; UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.325.

defter kavramlarında bahsettiği ve kendisinin de Germiyanoglu'nun defterdarı olması sebebiyle bu tarihlerde defterdarlık müessesesinin Osmanlı Devleti'nde de bulunduğu iddia edilmiştir. Uzunçarşılı'nın bir diğer görüşü ise, II. Sultan Murad döneminde 1441 yılında ulemada yer alan Fazlullah'a verilen Saruhan sancağından bazı yerlere ilişkin temliknamede şahitler arasında Murad b. Yahya Bey elma'rûf bi-defterdar imzasının görüldüğünü bu tarihlerde de defterdarın var olduğunu belirtmiştir. Buna ilave olarak 1444 yılında Bursa Hafsa Hatun vakfiyesinde şahitler arasında Abdülcélil Bey b. el-Hâkim Mehmed Şirvaniyy-üd-defterî isimli bir defterdar olduğu belirtilmiş ve 15. yüzyılın ilk yarısında defterdarlık kurumunun bulunduğu belirtilmiştir²⁴. Yusuf Halaçoğlu ise, I. Murad döneminde ilk bütçe çalışmalarının yapılmış olmasının bu dönem itibarıyla defterdar ve defterdarlık kurumunun var olduğunun düşünülebileceğine işaret etmektedir²⁵. İlber Ortaylı'ya göre defterdarlığın ilk ortaya çıktığı zaman ise Yıldırım Bayezid zamanına rastlamaktadır. Bundan öncesinde vergi ve diğer mali işlerin nasıl yürütüldüğüne dair bir konunun açıklığa kavuşturulmamış olduğunu belirtmektedir²⁶. Linda T. Darling de Osmanlı mali bürokrasinin Yıldırım Bayezid döneminde oluşmaya başladığını söylemektedir²⁷. Kütükoğlu ise, değerlendirmesini daha geniş tutmuş ve defterdarlığın XIV. Yüzyılda ortaya çıktığını ancak XV. yüzyılda tam anlamıyla şekillenmiş olduğunu belirtmiştir²⁸. Ziya Karamursal ise I. Murad'ın 1360 yılında mali anlamda bir takım kanunlar ortaya koyduğunu ve ilk mali teşkilatı kurduğunu ifade etmektedir²⁹. Mehmet Zeki Pakalın ise, ilk defterdar tayininin I. Murad'ın son zamanlarında veya Yıldırım Bayezid döneminde yapılmış olmasını muhtemel kabul etmektedir. Bu fikrini ise, 'Amasya Tarihi' yazarı Hüseyin Hüsamettin Efendinin ilk defterdar olarak I. Murad zamanında Mihaliç kadısı Çelebi Bin Mehmet'in ilk defterdar olarak atandığı iddiasına dayandırmaktadır³⁰.

Anlaşılabileceği üzere defterdarlığın kuruluşunu Osmanlı Devleti'nin ilk senelerine götürmek pek de mümkün değildir. Orhan Gazi zamanında devlet içerisinde divân-ı hümâyûn bünyesinde bürokratik bir ayırım henüz yapılmış değildi. Nişancının idaresinde az kişiden oluşan kadro idari ve mali işleri yürütmekteydi³¹. Mevcut yönetimde defterdarlık adında bir kurumun varlığını gerektiren bir durum da mevcut değildi³². Devletin bu yıllardaki masrafları, gelirlerine oranla çok azdı³³. Devlet sınırlarının ve işleyişinin büyümesi ve gelişmesi mali açıdan müstakil bir yapının gerekliliğini oluşturmuştur³⁴. Bu noktada ise belgesel anlamda ilk bulgu olan 1441 tarihli şahit imzalarındaki defterdar ibaresini defterdarlığın ortaya çıktığı tarih olarak ele alıp, XV. yüzyıl başlarından itibaren defterdarlığın mevcut olduğunun kabulü yerinde olacaktır³⁵.

Osmanlı Devleti'nin mali idaresinin işleyişi ve defterdarların kayıt tutulması hususunda göstermiş oldukları intizam, Avrupa'nın da takdirini toplamıştır. Osmanlı Devleti'ne Venedik Balyosluğu yapmış olan Garzoni ve Vigenère de bu hususa dikkat çekmişlerdir³⁶. 1680'li yıllarda Osmanlı iktisadi-mali sistemini analiz eden Marsigli isimli bilgin; "Hristiyan hükümetlerde böylesi yoktur" diyerek Osmanlı'nın mali idaresindeki sistematik başarıyı tanımlamaya çalışmıştır³⁷.

C. Defterdarlığın Yapısı

1. Defterdarın Görevleri

İstanbul'un Osmanlı Devleti tarafından fethinin dünya tarihini etkilediği şüphesizdir. Bu tarihten itibaren Osmanlı'nın da sınırları genişlemeye başlamış ve devlet yeni bir şekil almıştır. Bu gelişmelerle birlikte Fatih, Osmanlı Devleti'nin teşkilat ve teşrifatına ilişkin düzenlemelerin

²⁴ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, 325-326.

²⁵ HALAÇOĞLU, s.72; "Ancak açık olarak defterdar tabirine II. Murad zamanında rastlanılmaktadır".

²⁶ ORTAYLI, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, s.223.

²⁷ DARLING, Ottoman Fiscal Administration, s.164.

²⁸ KÜTÜKOĞLU, s.95.

²⁹ KARAMURSAL, Ziya: Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.2.

³⁰ PAKALIN, s.8.

³¹ AFYONCU, s.6.

³² KÜTÜKOĞLU, s.95.

³³ KARAMURSAL, s.2; "Mübayaat yok gibi idi. Bundan dolayı her sene birçok fazla varidat vücade gelir ve bu fazlalık cami, medrese, köprü, yol, han ve hamam gibi inşaat ve imarata sarfolunur idi. Zait masrafları icap edecek debdebe, dârât ve ihtişâm yoktu".

³⁴ AFYONCU, s.7.

³⁵ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.326.

³⁶ KARAMURSAL, s.153.f

³⁷ TABAKOĞLU, Ahmet: Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi, Dergah Yayınları, İstanbul 1985, s.33.

dağınık halde bulunuyor olması ve bazı noktalarda düzenlemenin bulunmamasının eksikliğini fark etmiş ve bir kanunlaştırma hareketine girişmiştir. “Bu Kanunname atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur” ifadesiyle başlayan ve kuruluşundan o zamana kadar mevcut ancak yazılı olmayan Osmanlı kanunlarını içeren ve gelişmenin gerektirdiği düzenlemeleri de bizzat kendisi ekleyerek Kanûnnâme-i Âli Osman (Fatih Kanunnamesi)’i³⁸ hazırlatmıştır³⁹. Osmanlı devlet kurumları ve bürokratik teşkilat hakkında ilk kez derli toplu bilgiler bu düzenleme ile sağlanmıştır⁴⁰. Döneminde yer alan devlet kurumlarına bu Kanunname ile kesin şeklini vermiştir⁴¹. Defterdarlık kurumu bakımından da önemli bir düzenlemedir. Zira defterdarların yetki ve sorumluluklarının sınırının ve görev alanının ne olduğunun belirlendiği ilk hukuki metindir⁴².

“Bilgi ki, evvelâ vüzerâ ve ümerânın veziriazam başıdır. Cümlelerin ulusudur. Cümle umûrun vekil-i mutlakıdır. Ve mâlının vekili defterdârıdır. Ve ol nâzırıdır.”

Bu hüküm Kanunname’nin Bab-ı Evvel başlığı altında almaktadır. Bu düzenlemeye göre defterdar, padişahın mallarının vekili konumundadır. Sadrazam ise malların nazırıdır. Para hazinesi ile defterhanenin açılması gerekirse⁴³, defterdarın huzurunda açılır ve yine defterdarın huzurunda kapatılır⁴⁴.

Kanunname’nin birçok yerinde başdefterdar ve mal defterdarlarından bahsedilmekte ve bu kurumlara ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir.

“Ve başdefterdâr cümle mâlının nâzın olup, umûr-ı âlem ana raufavvazdır.

Anın izni olmadın bir akça ne dâhil ve ne hâric-i hazîne ola”⁴⁵

Başdefterdar, Osmanlı mali idaresinin en üst makamıdır ve bugünkü anlamda “Maliye Bakanı” olarak düşünmek mümkündür⁴⁶. Bu düzenleme ile görülmektedir ki başdefterdarın Osmanlı maliyesi bakımından büyük yetkisi bulunmaktadır. Hazineye girecek ve hazineden çıkacak bir akçede bile kendisinin izni aranmaktadır⁴⁷. Sadrazam nasıl kanunların uygulanması noktasında kadıasker ve kadılar üzerinde bir nezareti söz konusuysa, mali konularda da defterdar üzerinde böyle bir yetkisi vardır⁴⁸. Ancak Osmanlı’da sadrazam ki, padişahın mutlak vekili olup, mühür-i hümayun ile göreve gelmektedir⁴⁹, müdahalede bulunamayacağı iki konudan birisi adliye öteki ise maliyedir. Defterdarın sadrazam karşısında bir tür özerkliğinden bahsedilmektedir. Ayrıca defterdarların doğrudan padişaha arz yetkileri bulunmaktadır⁵⁰. Ancak defterdarların

³⁸ İNALCIK, Halil: Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I: Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal Ve Ekonomik Gelişim, 17. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.119; “Şunu da belirtmek yerinde olur ki, esasen İslami anlayışa yabancı olan bu davranış, yani sivil bir kanunname ilanı, Türk yasa ve töre devlet geleneğine bağlıdır. İmparatorluk kuran Türk ve Moğol hakanları, kendi yasa veya törelerini tespit ve ilan ederlerdi. Devlete töre vermek, onların en önemli egemenlik haklarından sayılırdı. İslam dünyasına girince Türk hükümdarları, siyaset ve idarede nizam koyma hususunda mutlak yetkilerini bırakmadılar.”

³⁹ ÖZCAN, Abdülkadir: “Fatih’in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi” (Teşkilat Kanunnamesi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 33, 1981, s.13-15. Ancak bu Kanunname’nin günümüze ulaşan nüshasının Yıldırım Bayezid dönemindeki eklemeleri de içeren hali olduğu iddia edilmektedir. Bu konudaki tartışma için bkz. Özcan, Teşkilat Kanunnamesi, s.15-17.

⁴⁰ ÖZCAN, Abdülkadir: Kanûnnâme-i Âli Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s.19-20.

⁴¹ İNALCIK, Devlet-i ‘Aliyye, s.119.

⁴² GÜNALAN, s.22.

⁴³ AFYONCU, s.10; “Defterhane, divân- hümayûnun bünyesi içerisine bulunmasına rağmen divân kalemleri (beylikci, tahvil, ruûs, amedî) arasında yer almaktadır. Aynı şekilde defterdârlık ile de bir bağlantısı bulunmamaktadır.”; s.11; “Defterhânenin âmiri olan defter emini daha önce emri altında olduğu nişancı ile zamanla müsavî hale gelmiş ve onun işlerinin bir kısmını devralmıştır”.

⁴⁴ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.326.

⁴⁵ ÖZCAN, Kanûnnâme-i Âli Osman, s.9.

⁴⁶ TABAKOĞLU, Türk İktisat Tarihi, s.166.

⁴⁷ ÖNER, s.187.

⁴⁸ İNALCIK, Devlet-i ‘Aliyye, s.118.

⁴⁹ İNALCIK, Halil: Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), Çeviren: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.101; “Bir sefere padişahın özel bir beratıyla Serdâr-ı ekrem, yani başkomutan tayin olduğunda, vezir-i âzamin iktidarı doruğuna ulaşırdı, çünkü o zaman sultana danışmadan her hususta karar verebilir, atama ve azletmekte istediği gibi davranabilirdi. Bu yetkilerle doğu seferine serdar tayin edilen vezir-i âzam İbrahim Paşa, defterdâr İskender Çelebi ile yetki çatışmasına düşmüş, onu idam ettirmiş, kendisinin saltanatta gözü olduğu dedikoduları yayılmış, düşmanları padişahı kandırarak idamına sebep olmuşlardır”.

⁵⁰ ORTAYLI, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, s.220.

sadrazam ile danışma halinde olması gerekliliği yine Kanunname’de düzenlenmiştir⁵¹.

Defterdar ile sadrazam arasındaki bu ilişki, günümüz idari teşkilatında idarenin bütünlüğü ilkesini sağlayama yönelik getirilen araçlardan olan hiyerarşi yapısından farklılaşmaktadır. “Kanunsuz emir” hariç olmak üzere astın, üstün emrini tamamen yetine getirmesi anlamına gelen hiyerarşik gücün⁵² istisnasıdır. “Maliye Bakanı” olarak ifade edebildiğimiz defterdarlık makamının, Osmanlı İmparatorluğu’nda yürütmenin başı olan sadrazama, ki günümüz bakımından T. C. Anayasası’nın 7. maddesine göre Cumhurbaşkanı, karşı özerlik tanınmıştır. Günümüzde ise Cumhurbaşkanı’nın, maliye bakanı ve diğer bakanlıkların hiyerarşik amiridir ve onlara emir ve talimat verebilmektedir⁵³. **Elbette bugünkü idari teşkilat ile kıyaslamak doğru olmayacaktır; ancak Fatih Sultan Mehmet tarafından mali konuların önemi ve karmaşık yapısı kavranarak bu makama özerklik tanınıp, sadece padişaha sorumlu olması sadrazam makamı tarafından yönetime mali araçlar kullanılarak karışılmasının ve yön verilmesinin önüne geçmiştir.**

Defterdarlara bu Kanunname ile bazı imtiyazlar da tanınmıştır; başdefterdar (Rumeli defterdarlığının başdefterdar olacağı yine kanunnamede belirtilmektedir), divan-ı hümayun’da vezir-i azamın sofrasında yemek yemek, padişahın malını muhafaza etmek, hazineyi ilgilendiren konularda hüküm yazmak, hizmet eden kişilere çavuşluk, sipahilik, katiplik ve hatta sancak ve zeamet verebilmek, hükümdara danışmadan iki akçeye kadar zam yapabilmek bunlardan bazılarıdır⁵⁴. Ayrıca sefer sırasında padişaha yaklaşıp konuşabilme imtiyazına da sahiptirler⁵⁵. Padişahın, bayram merasimlerinde, vezirler, kazaskerleri ile birlikte başdefterdarını da ayakta karşılayacağı da Kanunname’de düzenlenmiştir⁵⁶.

Defterdarların sorumluluğu sadece padişaha karşı olmakla birlikte, kişisel davaları ile ilgili olarak kadı huzuruna çıkabilirlerdi. 1596 yılında, başdefterdarın rüşvet aldığı iddiası üzerine yargılanması önerisi, *‘başdefterdâr, sultanın yetkesiyle iş görür ve hâzineyi sultan adına yönetir. Bugüne dek bu makam hakkında hiç soruşturma olmamıştır’* iddiası ile reddedilmiştir⁵⁷.

Devlete ait malların alınıp satılması yetkisi de defterdarlara aitti⁵⁸. Defterdarın bu görevleri günümüz bakımından kamu harcamaları ve kamuya gelir getirmek maksatlı yapılan bir takım satışlara benzemektedir. Bu konularda ise kural olarak ihale usulü geçerlidir⁵⁹. İhale sürecine ilişkin usul ve esasları belirleme, ihale süreçlerine ilişkin şikayetleri inceleme görevini ise Kamu İhale Kurumu yerine getirmektedir. İlgili bakanlığı Hazine ve Maliye Bakanlığı olmakla birlikte, idari ve mali özerkliği bulunan bağımsız bir idari otorite şeklinde ihdas edilmiştir⁶⁰. Ayrıca “Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun”⁶¹ kapsamında bulunan kamu mal ve paylarının satışı ile ilgili konularda görev alan Hazine ve Maliye Bakanlığı’na bağlı olarak Özelleştirme İdare Başkanlığı bulunmaktadır. **Defterdarlık makamının günümüzdeki bu kurumlara ait görev ve yetkilere de haiz olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.**

Defterdarlar, hazineden sorumlu olmaları dolayısıyla bugünkü anlamda bilançoya benzer şekilde, yılda bir kere devletin yıllık gelir ve giderleri hakkında padişaha bilgi sunarlardı. Bu arzın ardından defterdarlara hil’at⁶² verilir idi⁶³. Bu sebeple defterdarların Osmanlı maliyesinde bir nevi bütçe hazırlamakla memur oldukları anlaşılmaktadır⁶⁴. Defterdarlık tarafından padişaha mali

⁵¹ PAKALIN, s.13. NIZRI, Michael: Ottoman High Politics and the Ulema Household, Palgrave Macmillan, Londra 2014, s.“17. yüzyılda Osmanlı yönetiminde yaşanan gelişmeler sonucunda sadrazam ve defterdar gibi makamlar, yönetimlerini sarayın dışındaki binalardan idare etmeye başladılar. Böylece Sultanların bu makamların yönetimine katılmalarındaki ihtiyaç da azalmıştır”.

⁵² GÖZLER, Kemal: İdare Hukuku Cilt I, 3. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa 2019, s.254.

⁵³ GÖZLER, s.249.

⁵⁴ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.326.

⁵⁵ HALAÇOĞLU, s.72.

⁵⁶ İNALCIK, Devlet-i ‘Aliyye, s.119.

⁵⁷ İNALCIK, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), s.99-100.

⁵⁸ ORTAYLI, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, s.223.

⁵⁹ SEZGİNER, Murat: İdarenin Sözleşmeleri ve Kamu İhalelerine İlişkin Uyuşmazlıklar, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2013, s.16.

⁶⁰ KARAKAŞ, Mustafa: “Devletin Düzenleyici Rolü ve Türkiye’de Bağımsız İdari Otoriteler”, Maliye Dergisi, Sayı 154, Ocak-Haziran 2008, s.117.

⁶¹ 4046 sayılı “Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun”, RG Tarih: 27.11.1994, Sayı:22124.

⁶² ŞEKER, Mehmet: “Hil’at”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt 18, 1994, s.22; “Halife ve hükümdarlar tarafından verilen şeref elbisesi.”

⁶³ GÜNALAN, s.22.

⁶⁴ ORTAYLI, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, s.224.

durumun bir tablosu sunulmaktadır. Günümüzdeki gibi bütçenin yasama organı tarafından denetlenmesi ve gelecek dönem için yapılacak harcamalara izin verilmesi şeklinde bir durum elbette söz konusu değildir. Çağdaş sistemlerde yürütmeye devredilen harcama yetkisinin yasama organı tarafından denetimi söz konusuyken⁶⁵, **Osmanlı İmparatorluğu’nda defterdarlık makamının bilgilendirme görevi yerine getirdiğini ve bunu da şu anki bütçe uygulamasına benzetmek mümkündür. Ancak denetim şekli farklı olsa da, yıllık olarak harcamaların egemenin(Osmanlı’da padişah-Günümüzde yasama organı eliyle halk) onayına sunulması hem Osmanlı’da hem de günümüzde olan bir durumdur.**

Bir diğer önemli görev ise Fatih Kanunnamesi’nin Bâb-ı Sâlis başlığının altında tanımlanmıştır:

“Ve havâss-ı humâyûuum kurâsı ve tîmârları beğler zincirinden serbestdir. (282a) Götürü defterdârlarıma mahsûsdur”⁶⁶

Bu hükme göre, havass-ı hümayun olarak ifade edilen; haslara bağlı olan köy ve tımarlardan defterdar sorumlu olacaktır⁶⁷. Bu havass-ı hümayun padişaha gelir olarak ayrılmıştır. Bu topraklar ise mukataa ve iltizam usulü ile idare olunurdu⁶⁸.

Padişahın malının vekili olan defterdarın görevleri arasında Kanunname’de sayılan şu görev ise gerçekten ilginç bir görünüm arz etmektedir ve esasen devletin tek sahibinin de padişah olduğuna göstermektedir:

“Ve bana yarar hâs defterdârlanm her kimde bulsalar, gerek vüzerânda ve gerek gayrıda, ellerinden alup yerine benim hâslandımdan bî-hâsıl olanları vireler.”⁶⁹

Kanunname’ye göre has olan verimli topraklarda öncelik padişahındır. Bu topraklar vezirlerde ya da başka kişilerde olsa da, defterdarların bu tür ‘yarar has’ı tespit etmeleri halinde bunu padişahın malvarlığına dahil etmek görevleri arasındadır⁷⁰. Bunun yerine de verimsiz olanların verilmesi hükmedilmiştir. Defterdarlık bugünkü anlamdakine çok benzer şekilde “kamulaştırma” faaliyetini de yapmaktadır. **Kamu yararı kavramının henüz gelişmediği dönemler bakımından, padişah yararına bu işlemlerin yapılması gayet anlaşılabilir bir durumdur.** Günümüzde kamu hizmetlerinin yerine getirilebilmesi için, kamu yararının gerektirdiği hallerde özel ve kamu tüzel kişilerin mülkiyetinde olan malların idareler tarafından kamulaştırılması yapılmaktadır⁷¹. Defterdarlığın bu yetkisinin günümüze etkileri olmuştur; şöyle ki padişah yararına tespit edilen bu arazilere karşılık verilen ve değersiz olarak görülen topraklar üzerinde merkezi otoritenin zamanla zayıflaması ve kontrolde yaşanan zaafılar bu bölgeler bakımından “ağa”ların kuvvetlenmesine ve o bölge ile sınırlı olarak siyasi-idari otorite iddialarının artmasına neden olmuştur⁷². Türkiye’nin ana ekonomik ve sosyal karakterinin Osmanlı döneminde şekillendiği düşünüldüğünde⁷³, o dönem için bölgelerde oluşmaya başlayan “ağa”lık düzeninin bugün dahi Türkiye’nin çeşitli bölgelerinde bulunması söz konusudur.

Defterdarın mali görevleri dışında başka görevleri de bulunmaktaydı:

“Ve evlâdımdan vefât idenlerin meytine vüzerâm ve kazaskerlerim ve defterdârlarım hâzır olalar.”⁷⁴

Defterdarların padişah çocuklarının cenaze törenlerinde devlet erkânında yer alıyor olmalarından dolayı bulunmaları gerekmektedir.

⁶⁵ AYANOĞLU, Ahmet: Türk Bütçe Sistemi ve Bütçe Denetimi, 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016, s.78.

⁶⁶ ÖZCAN, Kanûnnâme-i Âli Osman, s.19.

⁶⁷ AYDIN/GÜNALAN, s.21.

⁶⁸ HALAÇOĞLU, s.92-93.

⁶⁹ ÖZCAN, Kanûnnâme-i Âli Osman, s.19.

⁷⁰ GÜNALAN, s.23-24.

⁷¹ 2942 sayılı “Kamulaştırma Kanunu”, RG Tarih: 08.11.1983, Sayı: 18215; “Madde 3 – İdareler, kanunlarla ve Cumhurbaşkanlığı kararnameleriyle yapmak yükümlülüğünde buldukları kamu hizmetlerinin veya teşebbüslerinin yürütülmesi için gerekli olan taşınmaz malları, kaynakları ve irtifak haklarını; bedellerini nakden ve peşin olarak veya aşağıda belirtilen hallerde eşit taksitlerle ödemek suretiyle kamulaştırma yapabilirler.”

⁷² İNALCIK, Halil: Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s.123.

⁷³ İNALCIK, Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi, s.13.

⁷⁴ ÖZCAN, Kanûnnâme-i Âli Osman, s.10.

Kanunname’de defterdarlar için Divan’da kullanılacak elkab (resmî ünvan) da belirlenmiştir⁷⁵: “*Ve defterdârlarına cânib-i Divân’dan böyle yazıla: İftihârü'lümerâ ve'l-ekâbir muhtârü'l-küberâ ve'l-efâliir müstecmrü'l-cemrû'l-manâli ve'l-mefâhir (283a) zü'l-kadri'l-etemmi ve's-sadri'l-ekrem elmuhtassu bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-Bârî huzâne-i âmiremin defterdan ... dâmet ma'âlihi*”⁷⁶.

Defterdarlar, kendilerini ilgilendiren mali konularla ilgili şikâyetleri Defterdar Kapısı (Bâb-ı Defter)‘nda gerçekleştirilen divanlarda dinler, gerekirse tuğralı ahkam(maliye hükmü) verirlerdi. 17. yüzyıldan itibaren başdefterdara bütün maliye hükümlerini kuyruklu imza⁷⁷ koymak hakkı verildi⁷⁸. Ayrıca evinde bir divan kurup, mali konularla ilgili davaları dinleyip, hüküm verme yetkisine de haizdir⁷⁹. Ayrıca Başdefterdarlık himayesinde bulunan Başbâkî Kulluğu makamı aracılığıyla mali denetimi sağlamaktaydı⁸⁰. Başbâkî Kulluğu, emr-i dairesindeki Bâkî kullarıyla hazine alacaklarını tahsil ediyor, aynı zamanda da günümüzde Sayıştay’ın yapmış olduğu gelir-gider denetimini yerine getiriyordu⁸¹. Ve hatta daha ileri boyutta, yapılan denetim sonrasında zimmetinde mal olduğu tespit edilen memurları bu zimmet temizlenene veya borç ödenene kadar hapis ile tazyik edebiliyordu⁸². Bu uygulamanın da kamu alacakları bakımından günümüzde etkilerini görmek mümkündür. 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun’un 60. maddesi uyarınca kendisine ödeme emri tebliğ olunan borçlu on beş gün içerisinde mal bildiriminde bulunmazsa bir defaya mahsus olmak ve üç ayı geçmemek üzere hapsen tazyik olunur. Bu karar “İcra Tetkik Mercii Hakimliği” tarafından verilir ve cumhuriyet savcılığınca da infaz olunur⁸³. **Her ne kadar Başdefterdarlık günümüz maliye bakanlığına benzetilse de, bakanlıktan çok daha geniş yetkilere haiz, günümüzde Sayıştay’ın ve hatta savcılıkların sahip olduğu yetkilerle donatılmıştı.**

Defterdarlar, haftada dört gün divan toplantısına gelirlerdi. Padişahın huzuruna ise sadece Salı günleri ve vezirlerle beraber çıkarlardı. Padişaha mali konular hakkında bilgi aktarırdı. Padişahın bu konularda itirazı ya da diyeceği olursa, cevap vermek isteyen defterdar öncelikle bu cevabını sadrazama iletirdi. Sadrazam üzerinden bu cevap padişaha iletirdi. Defterdarın padişaha aktaracağı konularla ilgili olarak önceden sadrazamla görüşüp, onayını alması gerekmektedir⁸⁴.

Defterdarın bir diğer görevi ise, divan toplantıları sonrasında maliye hazinesi ve maliye defterlerinin sadrazamın mührüyle mühürlenmesiydi. Defterdarın emri ile padişah ve sadrazam huzurunda bu defterler açılır ve kapatılırdı⁸⁵.

16. yüzyılda başdefterdarın görevi ve sorumlulukları artmıştır. Mukataa sisteminin yaygınlaşması sonucunda bu mukataa gelirlerin düzenli olarak tahsilini sağlamak başdefterdarın görevleri arasına alınmıştır. Başdefterdar ayrıca Erzurum ve Arap memleketlerindeki askerlerin maaş işlerinin ödeme emrini de verirdi⁸⁶.

Hicri 1087 (Miladi 1676-1677) tarihinde Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi’nde, başdefterdarın görev ve sorumluluklarına ilişkin farklı düzenlemelere rastlanılmıştır. Bu Kanunname’de de başdefterdarın yine padişahın mallarının vekili olduğu düzenlenmiş; ancak daha önce Divan-ı Hümayun’da oluşturulan bir divanda görevine ilişkin sorunları dinleyen

⁷⁵ PAKALIN, s.13.

⁷⁶ ÖZCAN, Kanunnâme-i Âli Osman, s.22.

⁷⁷ Diyanet İslam Ansiklopedisi, “Kuyruklu Buyruldu”, Cilt 26, Yıl 1994, s.506; “Kuyruklu Buyruldu Osmanlı mali bürokrasisinde defterdarların imzalarına ve bu imzaları taşıyan belgelere verilen ad. Osmanlı bürokrasisinde sadece padişah ve sadrazamlar değil aynı zamanda beylerbeyi, kaptanpaşa ve defterdar gibi yüksek dereceli görevlilerce verilen emirlere de buyruldu denirdi. Özellikle maliye bürosunun önemi dolayısıyla defterdara kendi imzasını taşıyan emir yazma yetkisi tanınmıştı. Ancak onlar mali işlerle ilgili konularda, mesela devlet gelirlerinin ihaleye çıkarılması, vergi toplanması kapıkulunun maaşları gibi işlemler dolayısıyla gereken emri yazabilir yani "buyurur" fakat pençe çekemez, hazırlanan bu evrakın alt kısmına imzasını koyardı. Bu imzalar Aşağıya doğru uzanan bir kavis şeklinde uzun bir tarzda olduğundan buna kuyruklu imza denmiş aynı zamanda bu tür belgelere sonradan kuyruklu buyruldu adı verilmiştir”.

⁷⁸ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.329.

⁷⁹ TABAKOĞLU, Osmanlı Maliyesi, s.40.

⁸⁰ TABAKOĞLU, Osmanlı Mali Tarihi, s.291.

⁸¹ TABAKOĞLU, Osmanlı Mali Tarihi, s.246.

⁸² UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.333; TABAKOĞLU, Osmanlı Mali Tarihi, s.292.

⁸³ GERÇEK, Adnan: Kamu Alacaklarının Tahsil Hukuku, 6. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa 2020, s.248.

⁸⁴ PAKALIN, s.13-14.

⁸⁵ GÜNALAN, s.24.

⁸⁶ GÜNALAN, s.25.

defterdarın, kendi evinde artık bu görüşmeleri gerçekleştirdiği belirtilmiştir. Bütün mali durumu inceleme yetkisi olduğu belirtilmiştir. Bununla beraber borcunu ödemeyen mültezimleri hapsedme yetkileri de tanınmıştır⁸⁷. Başdefterdar, her akşam hazine muamelatına ilişkin rapor alır; haftada bir ya da iki-üç günde bir sadrazama bu raporlar hakkında bilgi verirdi. Başdefterdar tarafından en önemli görülen konulardan birisi de yılda üç kereden Kapıkulu ocaklarına verilecek maaşlardı. Padişah ve sadrazam tarafından da bu konuya büyük ehemmiyet verilirdi. Başdefterdarın bu maaşlar için para tedarik etmesi elzemdi. Mültezimlerle ilgili olarak defterdarın gözetmesi gereken bir diğer husus ise, karlarını arttırmak isteme düşüncesiyle halka zulmetmeleri durumunda konuyu sadrazama arz ederek bu mültezimlerin cezalandırılmasını sağlamalıydı. Hazine giren paranın ‘tam ayar’ olup olmadığını da kontrol etmesi gerekmekteydi⁸⁸. Esasen bu görevi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın Türk lirasının iç ve dış değerini korumaya yönelik gereken tedbirleri alma görevine denk düşmektedir. **Her iki makam da devlet parasının değerini koruma görevini yerine getirmektedir.**

2. Defterdarın Nitelikleri

Defterdar olabilmenin Fatih Kanunnamesi’ne göre bir takım şartları bulunmaktadır. Defter emini, şehremin, 300 akçe kadılar (günlük) ve reisülküttâblar defterdarlığa atanabilecekler arasında sayılmıştır. Başdefterdarın ise mal defterdarı olabileceği belirtilmiştir⁸⁹. Bu sebeple defterdar kural olarak ilmiyye sınıfındandır; ancak defterdarlar ilmiyye sınıfının sahip olduğu imtiyaz ve güvencelere sahip değildir. İlmiyye sınıfı mensuplarının siyaseten katli söz konusu olmazken, defterdarın siyaseten katlolunması mümkündür⁹⁰.

Bu şartlar defterdarlığa atanmak için aranan resmi koşullardır. Buna ilaveten 18.yüzyılda, 1703 yılında defterdarlık makamına getirilen ve öldürüldüğü 1717 yılına kadar çeşitli aralıklarla beş defa defterdarlığa atanan Sarı Mehmet Paşa tarafından, defterdarın sahip olması gereken kişisel özelliklerden bahsetmiştir: “*Li-küllü amelın ricâlun/Her işin ehli olan bir adam vardır*” sözüne layık, tedbirli, kalem ilimlerinden haberdar, ağırbaşlı, tecrübeli, dosdoğru, dindar, devlet malının tahsilinde ve toplanmasında tam bir bilgi sahibi kimse olması gerekir. İşin ehli olmayıp, o yüksek rütbeyle en lâyık olanı değilken, bazı yakınların ricası, şefaati, bol bol yedirmeleri veya kendisinin bir şekilde alakası olması dolayısıyla bir kimseyi o işe tayin etmeyeler. Hazine işleri, Devlet-i Âliye’nin her şeyden önemli ve gerekli olan konuları arasındadır.”⁹¹. Sarı Mehmet Paşa’ya göre, defterdarın hazineden haksız yere para çıkışı için girişilecek hileli ve kurnazlık dolu hareketleri önceden kestirebilmesi gerekmektedir. Bununla beraber defterdar ile sadrazam arası ilişki için de tavsiyelerde bulunmaktadır. Sadrazamın defterdarlara bağımsız hareket etme hakkını vermesi; azletme yöntemi tehdidiyle defterdarların üzülmelerine neden olmaması gerektiğini belirtir. Ayrıca defterdarların sahip oldukları konum gereği sıklıkla iftiralara maruz kalılabileceğini ve bunlara itibar edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü halktan birçok kişi ve özellikle de devlet adamlarından bazılarının, hazine aleyhine işler yapılmasını isteyeceklerini; ancak defterdarların bunu kabul etmeyeceğini ve bu sebeple de bu kişilerin haksız ithamlarına maruz kalınacağını söyler⁹². Bu tür fesatlık çıkarıcı ve haset eden kişilerin, devlet malını cömertçe dağıtan defterdarlar görmek istediğini, bu sebeple de görevden alma ve azletme konusunda aceleci davranılmamasını önerir. *Zira defterdar azliyle hazineye büyük ve genel bir zarar gelmesi tabiidir.* Defterdarların ise devletten alacakları maaş ve gelire kanaat etmeleri; tamah ve kinden arınmış, dindar kişiler olması gerektiğini vurgular. Emanete sahip çıkıp, isabetli görüşleri ile de hazinenin gelirini arttırıp, masraflarını azaltabilmelidir⁹³.

Ancak gariptir ki; bu devlet adamlığına ilişkin süslü ve erdemli açıklamalarda bulunan Sarı Mehmet Paşa’nın sadrazamlık beklentisine girmesi ve sadaret mührünü açıkça istemesi kendisi hakkındaki düşüncelerin değişmesine sebep olmuş ve en sonunda da Kavala Kalesi’ne hapsedilmiş, mal varlığına el konulmuş ve Mart 1717’de öldürülmüştür⁹⁴.

⁸⁷ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.332.

⁸⁸ KÜTÜKOĞLU, s.95.

⁸⁹ KÜTÜKOĞLU, s.96.

⁹⁰ ORTAYLI, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, s.224.

⁹¹ SARI MEHMET PAŞA, Defterdar: Devlet Adamlarına Nasihatlar: Nasâiyühü'l-Vüzerâ, Hazırlayanlar: Yaşar Aydemir, Güray Kırpık, Hece Yayınları, Ankara 2014, s.50.

⁹² SARI MEHMET PAŞA, s.51.

⁹³ SARI MEHMET PAŞA, s.52.

⁹⁴ SARI MEHMET PAŞA, s.12.

Osmanlı tarihinde yer alan bir diğer defterdarlık kurumu ile ilgili olay ise İskender Çelebi'nin idamıdır. Bir defterdarın özel durumunun nasıl bir sona sebep olduğunun müstesna bir örneğidir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında defterdar olmadan önce, Yavuz Sultan Selim döneminde, kâtipliği sırasında Ferhad Paşa'nın sürekli olarak İskender Çelebi'yi korumasına hiddetlendiği belirtilir (kızdırana olaya ilişkin net bir açıklama bulunmamaktadır). Ancak bu denli sert ve kesin tavırları olan Yavuz'un, İskender Çelebi'yi katledememesinin ardında, İskender Çelebi'nin kendisini garantiye almış olabileceği, kurnaz bir tavrı sonucu padişahın bir açığı biliyor olmasına delalet ettiği belirtilir⁹⁵.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında ise defterdar olan İskender Çelebi'nin göz kamaştırıcı bir şöhreti olduğundan bahsedilir⁹⁶. Bu dönemde Kanuni'nin sadrazamı olan İbrahim Paşa'nın, defterdar İskender Çelebi ile arasındaki dostluk bağının kuvvetli olduğu ve hatta yaşı itibarıyla bir baba olarak gördüğü ifade edilir⁹⁷. Ancak İran seferi sırasında sadrazam İbrahim Paşa'nın, İskender Çelebi'nin sefere götürmek zorunda olduğu askerler ile ilgili olarak 110 kişinin adını vermiş ve bu kişileri ordusuna dahil etmesini istemiştir. Buradaki sorun, İskender Çelebi zaten orduya katmakla yükümlü olduğu miktarın kırk katı miktarda askeri sefere hazırlamıştı ancak İbrahim Paşa tarafından kendisine verilen isimler, İskender Çelebi'nin maiyetindeki en güvendiği isimler olmasıydı. Teklifi tamamen reddetmeyerek, 110 kişiden 30'unu yollayacağı askerler arasına dahil etmiştir. Fakat İbrahim Paşa yapmış olduğu yoklama sonrasında bu durumu öğrenince İskender Çelebi'ye kin bağlamıştır⁹⁸.

İbrahim Paşa ile İskender Çelebi'nin arasının bozulmasını isteyen bazı kişilerin de yanıltıcı davranışları ile İskender Çelebi'nin Halep'te hazineyi yüklemekte olan adamları hırsız diye tutuklanmıştır⁹⁹. Bu kişilere zor yoluyla İskender Çelebi ile ortaklaşa hazineyi boşaltacakları şeklinde bir itirafı yaptırmışlardır¹⁰⁰. İskender Çelebi, 24 Ekim 1543 tarihinde azledilir ve 4 ay 20 gün sonra da idam edilir¹⁰¹.

Bu olay esasen Sarı Mehmet Paşa'nın bahsettiği iftiralara inanmama ve sadrazam ile defterdar arası ilişkideki öğütlerinin nedenini ve haklılığını da ortaya koymaktadır. Ancak cihan imparatorluğu olarak anılan bir devlette en önemli ikinci ve üçüncü kişi konumunda olan insanların kişisel hırslarının önüne, ne bir musibet ne de bin nasihat geçememiştir. Bu sebeple defterdarın nitelikleri bu tür olayların yaşanmaması bakımından önem arz etmekteydi.

3. Defterdarın Kendi Hazinesi

Fatih Kanunnamesi'nde defterdarın hizmetleri karşısında alacağı maaşa da yer verilmiştir. Defterdara has verilecek olursa yani yıllık ödenek şeklinde bir ödeme yapılacaksa bu miktar 600.000 akçedir ve hazineden salyane (maaş) alacaksa da bu miktar 150.000 akçeden 240.000 akçeye kadar olacaktır¹⁰². Defterdarların tek geliri maaş ya da kendilerine verilen has geliri değildir. Kanunname'de defterdarların aidesi olduğu da belirtilmiştir. Gerek iltizam gerek emanet usulü¹⁰³ ile ümena (emin insanlara) verilen has kaç yük ise, yük başına bin akçe imza hakkı alırlardı; ayrıca himayesinde çalışan personel için de kitabet hakkı adıyla pay alırlardı¹⁰⁴. Hazineye teslim edilen paralardan da her bin akçe için yirmi akçe kesri-i munzam ismiyle aidat alırlardı. Padişaha gelen pişkeşten¹⁰⁵ vezirlerle birlikte defterdarların da hisse alacakları

⁹⁵ PAKALIN, s.107.

⁹⁶ PAKALIN, s.108.

⁹⁷ YILDIRIM, Ali: "16. Yüzyılda Büyük Bir Devlet Adamı ve Edebiyat Hamisi Defterdar İskender Çelebi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 10(1), 2000, s.219.

⁹⁸ PAKALIN, s.109.

⁹⁹ YILDIRIM, s.220.

¹⁰⁰ PAKALIN, s.110.

¹⁰¹ YILDIRIM, s.221.

¹⁰² ÖNER, s.187.

¹⁰³ KUNT, Metin: "Siyasal Tarih (1300-1600)", Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti 1300-1600, Hazırlayanlar: Metin Kunt, Suraiya Faroqhi, Hüseyin G. Yurdaydın, Ayla Ödekan, 9. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 2008, s.141; "Has sahibinin ücretli adamı olan ve vergi toplama işini <emanet> olarak üstlenen eminler ayrıca topladıkları gelirden pay da alıyorlardı. Has gelirlerini toplamada ikinci yol ise <iltizam> usulü. İltizam usulünde görevlendirilen mültezimler, has sahibinin ücretli adamı değil, bir bakıma müteahhit-müteşebbis sermayedar sayılabilir. Mültezim, belli bir vergi kaynağının, yani ister bir grup köyün, ister bir kentte üretim veya ticaret yerinin vergi gelirini, önceden kestirilen bir ortalamaya göre has sahibine naden ödemeyi üstleniyordu; sonra bu vergiyi köylüden ya da esnaftan toplamak ve kendi kârını çıkartmak mültezime kalıyordu".

¹⁰⁴ PAKALIN, s.13.

¹⁰⁵ TURAN, Ahmet Nezih: "Bir Pişkeş Defteri İçin", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 13, 2002, s.60; "Pişkeş genel bir terim olarak küçükten büyüğe verilen hediyeyi ifade eder.

belirtilir¹⁰⁶. Bununla beraber bayramlarda defterdarların da padişaha pişkeş vermesi, bu silsileye uymayanlara da uyarı yapılması söz konusu olmuştur¹⁰⁷. Ve defterdara ayrıca harac ve adet-i ağnam (küçükbaş hayvan vergisi) gelirlerinden de vezirlerle beraber hisse alırlardı. Başdefterdar 90.000 akçe ile de emekli olurdu¹⁰⁸.

III. DEFTERDARLIK MAKAMLARI

Osmanlı Devleti'nde her ne kadar ortaya çıkış tarihi tam olarak bilinmiyor olsa da, defterdarlık müessesesi süreç içerisinde organizasyon yapısında çeşitli değişiklikler ve gelişimler yaşamıştır. Osmanlı Devleti'ne ortaya çıkış anından, Maliye Nezareti şekline dönüşüne kadarki süreçte yaşanan değişimleri tek hazineli dönem ve çok hazineli dönem ayrımı altında ele almak konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

A. Tek Hazineli Dönem

1. Rumeli-Anadolu Defterdarlıkları

Osmanlı Devleti'nde her ne kadar kurumun tam ihdas ediliş tarihi net olarak bilinmese de, başlarda sadece bir tane defterdarlığın bulunduğu, zamanla büyüyüp gelişen ve artan mali ilişkiler dolayısıyla defterdarlık sayısının ikiye çıkarıldığı belirtilir¹⁰⁹. Rumeli'deki havass-ı hümayuna ilişkin mali işlere bakan, devletin harcamalarını ve gelirlerini takip eden yetkili olarak Rumeli Defterdarı, Anadolu'daki mali işleri yürüten yetkili olarak da Anadolu defterdarlığı ayrımı yapılmıştır¹¹⁰. Ancak bu ikinci defterdarlığın hangi padişah devrinde kurulduğuna dair üzerinde uzlaşılmış bir kabul bulunmamaktadır. Esasen bu konuda doktrinde büyük bir çoğunluk Anadolu defterdarlığının II. Bayezid zamanında ihdas edildiğini belirtmektedir¹¹¹. Ancak Rifat Günalan, Fatih döneminde Anadolu defterdarlığının bulunduğunu iddia etmektedir. Bu iddiasını da Tarih-i Ebü'l-Feth kitabının müellifi Tursun Bey'in bu kitabında Anadolu defterdarlığına ilişkin açıklamalarına dayandırmaktadır. Zira Tursun Bey 1461 yılında divan katibi olarak görev yapmaktaysa, Anadolu defterdarlığının da bu tarihlere denk geldiğini ve bunun da Fatih dönemine rastladığını ifade eder¹¹². Mübahat Kütükoğlu ise, Fatih Kanunnamesi'nde “başdefterdar ve defterdarlar” ifadelerinin ayrı ayrı kullanılmasından yola çıkarak bu dönemde başkaca bir defterdarlığın daha oluşturulmuş olduğunu iddia etmektedir¹¹³. Darling ise, Fatih Kanunnamesi'nin sonrasında 16. yüzyılın ortalarında mali yapının ciddi bir değişime girdiğini ve defterdarlık makamında bu şekilde bir ikili ayrımın olduğunu ifade etmektedir¹¹⁴.

Kesin olan bir durum ise, Rumeli ve Anadolu defterdarlığı ayrımının, II. Bayezid döneminde var olduğudur. Bunu doğrulayan iki arşiv kaydı mevcuttur; ilki 1481 tarihli Nişancı Rusumu Kanunnamesi'nde yer alan Anadolu ve Rumeli eyaletlerindeki ulufe alan görevlilerin tayin işleri ve verilecek beratlarla defterdarın tezkire yazacağı belirtirmiş ve bu defterdarlardan birisinin de Anadolu defterdarı olduğu belirtilmiştir. Diğer bir belge ise, 1487 tarihli Timar Ruznamçe Defteri'nde yer alan “Hâshâ-i Defterdâr-ı Anadolu” şeklindeki kayıttır¹¹⁵.

Rumeli defterdarı, başdefterdar olarak anılmakta ve devletin ekonomik açıdan refahının kontrolünden ilk sorumlu kişi konumunda bulunmaktaydı¹¹⁶. Anadolu defterdarı ise daha

Uygulamaya bakıldığında, çok eski zamanlardan beri, hükümdarlara veya yüksek yönetici sınıf mensuplarına hediye sunmanın bir gelenek olduğu görülür. Bunun yanında teknik bir terim olarak düzenli vergi ya da haraç, hükümdar tarafından eyalet valileri başta olmak üzere idarecilere yüklenen arızı/düzenli olmayan vergi (eyalet valilerinin atamalarında pişkeş takdim etmeleri, sonra her yıl Nevruz'da bunu tekrarlamaları gibi) ve valilerin de -kendi kuvvetlerine göre- nüfuzları altındaki halktan zaman zaman topladıkları vergi anlamlarına gelmektedir”.

¹⁰⁶ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.333.

¹⁰⁷ TURAN, s.66.

¹⁰⁸ ÖNER, s.187.

¹⁰⁹ KÜTÜKOĞLU, s.95.

¹¹⁰ DARLING, Linda T.: Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660, Brill Press, Leiden 1996, s.54.

¹¹¹ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.327; PAKALIN, s.9; HALAÇOĞLU, s.19; ORTAYLI, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, s.224; ÖNER, s.188.

¹¹² GÜNALAN, s.28.

¹¹³ KÜTÜKOĞLU, s.95.

¹¹⁴ DARLING, Revenue-Raising and Legitimacy, s.53.

¹¹⁵ GÜNALAN, s.28-29.

¹¹⁶ BÜLBÜL, s.160.

bölgesel, Anadolu’da yer alan haslar ve mukataalara bakmaktaydı¹¹⁷.

2. Mal Defterdarlıkları

Fatih Kanunnamesi’nde, başdefterdarla birlikte, mal defterdarlarından da bahsedilmektedir. Bunların görevinin ise sancaklardaki mali işlerle ilgilenmek olduğu belirtilir¹¹⁸. Eyaletlerde sancakların sayısına göre hazine defterdar, mal defterdarı ve tımar defterdarı bulunurdu¹¹⁹. Hazine defterdarı ile mal defterdarının görevi aynıydı ve bunlar devlete ait olan havass-ı hümayun gelirinin tahsilini sağlar ve bunu merkeze gönderirlerdi¹²⁰. Ancak mal defterdarları sadece eyaletlerde değil, Fatih Kanunnamesi’ne göre merkezde de bulunmaktaydılar.

“Ve cümle mâl defterdârlanm gerek Âstânemde ve gerek memâlik-i mahrûsamda olalar, mertebede, oturmakta ve elkâbda berâberdürler”.¹²¹

Ayrıca katip azline de yetkileri bulunmaktadır. Mal defterdarlarının tahsil ettiği gelirler buldukları yerde tımar gelirleri dışında kalan ve merkezi hazineye ait gelirler oluşturmaktaydı¹²². Tahsil ettikleri gelirler ise cizye, bac, gümrük resimleri, tuzlalar, darphaneler, madenler, hamamlardan tahsil edilen vergiler ile tahıl ve çeltik vergileridir¹²³.

Tımar defterdarı ise, tımar sisteminin olduğu yerlerde tımar hisselerinin kaydını tutardı. Nüfus ve vergi sayımı görevlerinde de yer alırlardı¹²⁴.

3. Şıkk-ı Sani-Şıkk-ı Evvel-Şıkk-ı Salis Defterdarlıkları

16. yüzyılın ortalarında Rumeli ve Anadolu defterdarlıklarından sonra merkezde şıkk-ı sâni ünvanı ile üçüncü bir defterdarlık daha ihdas edilmiştir¹²⁵. Kanuni Sultan Süleyman’ın saltana döneminin başlarına denk gelen bu defterdarlığın görevi ise, Rumeli ve Anadolu defterdarlıklarından ayrılan yalılar ile İstanbul’daki mukataaların işlerine bakmak olarak belirlenmiştir¹²⁶.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından bu üçüncü defterdarlığın kuruluş yılları, 1540-1560 arasında olduğu ifade edilmekte de¹²⁷, Kütükoğlu tarafından, 1524-1525 yılı bütçesinde şıkk-ı sani defterdarlığından bahsedilmesi ve 1520’li yıllara ait fermanlar ve beratlarla üç defterdar imzasının bulunması bu defterdarlığın en geç 1525 yılında ihdas edilmiş olduğu belirtilmektedir¹²⁸.

Şıkk-ı sani defterdarlığının da kurulması ile İstanbul’daki defterdarlık sayısı üçe çıkmış olmuş ve bunların önem sırasına göre dizilimleri şu şekildedir: Rumeli defterdarı, Anadolu defterdarı, şıkk-ı sani defterdarı¹²⁹. Bu defterdarların maaşları ise sırasıyla 160.000 akçe, 140.000 akçe ve 130.000 akçe olarak belirlenmiştir. Müstakil olan bu defterdarların amiri ise başdefterdar olan Rumeli defterdarıydı¹³⁰. Defterdarlar hazineden yazlık, kışlık elbiseleri ile ekmek gibi aidatlar da almaktaydı¹³¹.

1584 yılı civarında, III. Mehmet döneminde Tuna sahillerindeki haslarla ilgilenmesi için şıkk-ı salis adı verilen dördüncü bir defterdarlık daha ihdas edilmiştir¹³². Bu defterdarlık

¹¹⁷ PAKALIN, s.9.

¹¹⁸ AYDIN, Bilgin/GÜNALAN, Rıfat: “XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi” . (Eyalet Defterdarlıkları), Osmanlı Araştırmaları, Halil İnalçık, İsmail E. Erünsal, Heath W. Lowry, Feridun Emecen, Klaus Kreiser, Sayı XXX, 2007, s.60.

¹¹⁹ SAYIN, s.155.

¹²⁰ TABAKOĞLU, Türk İktisat Tarihi, s.162; ÖNER, s.202.

¹²¹ ÖZCAN, Kanunnâme-i Âli Osman, s.6.

¹²² DARLING, Revenue-Raising and Legitimacy, s.52.

¹²³ AYDIN/GÜNALAN, Eyalet Defterdarlıkları, s.60-61.

¹²⁴ KÜTÜKOĞLU, s.96.

¹²⁵ HALAÇOĞLU, s.73.

¹²⁶ GÜNALAN, s.29; TABAKOĞLU, Ahmet: “XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 41(1-4), 1985, s.410; “Bu isimle anılan (Şıkk-ı sani) mukata’anın gelirlerini denetler. Büyük bir ihtimalle Şıkk-ı Sâni defterdarının sorumluluğu altındaydı”.

¹²⁷ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.328, dipnot 1.

¹²⁸ KÜTÜKOĞLU, s.95.

¹²⁹ HALAÇOĞLU, s.72-73.

¹³⁰ PAKALIN, s.9.

¹³¹ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.328.

¹³² UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.329.

Macaristan¹³³ veya Tuna Defterdarlığı¹³⁴ olarak da bilinmekte ve yıllık 120.000 akçe maaş almaktaydı¹³⁵. Ancak 17 yüzyılda bu defterdarlık kaldırılmış ve tekrardan üç defterdarın olduğu sisteme dönmüştür¹³⁶.

16. yüzyılın ilk yıllarında Mezopotamya, Arabistan ve Mısır'da yapılan fetihler dolayısıyla Arab ve Acem defterdarlığı ihdas edilmiştir¹³⁷. Yavuz Sultan Selim döneminde yaşanan bu gelişmede, bu defterdarlığın şefi devlet merkezinde değil, Halep'te oturmaktaydı¹³⁸. Fethedilen toprakların, merkeze olan uzaklığı mali işlerin kontrolünü de güçleştirmekteydi ve merkez dışı bir yapılanmaya gidilmesi durumu yaşandı¹³⁹. Bu defterdarlığın mali kontrolünü üstlendiği alan epey geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı¹⁴⁰. Ancak bu yapı 16. yüzyılın ikinci yarısında mali gerekçelerle 5 eyalet defterdarlığına ayrılmış olup, bu eyaletler şunlar olmuştur; Diyarbakır, Şam, Erzurum, Trablus ve Halep¹⁴¹. Bununla beraber bölgede bu eyalet defterdarlıkları dışında Bağdat, Basra, Mısır, Cezayir, Zülkadiriye ve Yemen defterdarlıklarının da bulunduğu son yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur¹⁴².

Bilgin Aydın ve Rıfat Günalan tarafından yapılan ruus defteri incelemelerinden edinilen bilgilere göre, 1584 yılında Anadolu Defterdarlığı himayesinden Karaman ve Sivas eyalet defterdarlıklarının ayrıldığı ve üç kenar defterdarlığa ayrıldığı bilgisi¹⁴³ de güncellenmiştir. Zira Karaman eyaletinde 1558 yılında müstakil bir eyalet defterdarının mevcudiyeti ifade edilmektedir. Ayrıca Anadolu'da başkaca Van, Maraş ve Kars defterdarlarının bulunduğu da iddia edilmektedir¹⁴⁴.

Anadolu defterdarlığından ayrılan ve daha sonra başka eyaletlerde olan defterdarlıkların, merkezdeki defterdarlıklarla karışmasını önlemek için bunlara kenar defterdarlığı denmiştir¹⁴⁵. Bu birimler de merkezdeki defterdarlıkların idari yapılanmasını benimsemişlerdir. Tezkireci, muhasebeci, veznedar, mukabeleci, rûznameci gibi şef ve bunların kâtipleri yer almaktaydı¹⁴⁶.

Bu yaşananlardan sonra 16.yüzyıl sonlarında doğru merkezde üç defterdarlık kalmıştır¹⁴⁷. 18. yüzyıl başlarından itibaren bu defterdarlar şikk-ı evvel, şikk-ı sani ve şikk-ı salis isimleri ile anılmaya başlanmıştır. Rumeli ve başdefterdar şikk-ı evvel, Anadolu defterdarı şikk-ı sani, üçüncü defterdar olarak kalan Arab ve Acem defterdarlığı ise şikk-ı salis olarak anılmaya başlandı. Bu tarihten itibaren Rumeli defterdarı, başdefterdar olarak maliyedeki tüm gücünü ele almıştı¹⁴⁸. Diğer tüm defterdarlıkların üzerinde, günümüzdeki maliye bakanına benzer bir yetkiyle görev yapmaktaydı¹⁴⁹. Ayrıca İlhanlılar'ın mali sisteminden benimsenmiş olan coğrafyaya dayalı defterdarlık ayrımı da artık önemini yitirmeye başlamıştı¹⁵⁰.

Bu dönemde yaşanan bir diğer önemli gelişme ise, Defterdarlık makamının Topkapı Sarayı'nın dışına çıkarılması olmuştur¹⁵¹. Böylece artık sultanların bu makamın yürütülmesi üzerindeki etkisi ve baskısının azalacağına inanılıyordu¹⁵². Defterdarlık makamının daha rahat

¹³³ PAKALIN, s.10.

¹³⁴ GÜNALAN, s.35. Günalan kitabının bu sayfasında, Tuna Defterdarlığı nitelendirmesi için de Pakalın'a atıf yapmışsa da, anılan kısımda Pakalın tarafından sadece Macaristan Defterdarlığı olduğu belirtilmiştir.

¹³⁵ HALAÇOĞLU, s.73.

¹³⁶ DARLING, Revenue-Raising and Legitimacy, s.56.

¹³⁷ ORTAYLI, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, s.224.

¹³⁸ FLEISCHER, Cornell H.: Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire-The Historian Mustafa Ali (1541-1600), Princeton University Press, Princeton 1986, s.311.

¹³⁹ PAKALIN, s.9.

¹⁴⁰ AYDIN/GÜNALAN, Eyalet Defterdarlıkları, s.64.

¹⁴¹ HALAÇOĞLU, s.73.

¹⁴² AYDIN/GÜNALAN, Eyalet Defterdarlıkları, s.66.

¹⁴³ PAKALIN, s.10.

¹⁴⁴ GÜNALAN, s.34.

¹⁴⁵ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.330.

¹⁴⁶ KÜTÜKOĞLU, s.96.

¹⁴⁷ AYDIN/GÜNALAN, Eyalet Defterdarlıkları, s.64.

¹⁴⁸ ORTAYLI, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, s.224.

¹⁴⁹ AKDAĞ, Mustafa: Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi Cilt II 1453-1559, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979, s.78.

¹⁵⁰ DARLING, Revenue-Raising and Legitimacy, s.67.

¹⁵¹ DARLING, Revenue-Raising and Legitimacy, s.78.

¹⁵² NIZRI, Michael: Ottoman High Politics and the Ulema Household, Palgrave Macmillan, Londra 2014, s.4.

hareket edip, yaşanan mali sıkıntıları aşma konusunda güçlendirilmesi düşünülmekteydi¹⁵³.

Şikk-1 sani ve şikk-1 salis defterdarlıklarının bağımsız bir görevi olmayıp, başdefterdarın yardımcısı konumundaydılar; ancak 18. yüzyıldan itibaren fiilen yardımcılık görevini ifa etmemeye başlamışlardı. 1717 yılının başlarında devlete bir hizmetlerinin bulunmuyor olması sebebiyle bu defterdarlıklara tahsis edilen haslar, hazineye alınmak istense de Divan-ı Hümayun'da padişahın görkemi ve devletin olgunluğu (izhâr-ı şevket ve salâbet-i devlet) için bu işlem iptal edilmiştir¹⁵⁴.

18.yüzyıl sonuna kadar defterdarlık sisteminde önemli başkaca bir değişim yaşanmamıştır¹⁵⁵.

Defterdarlık makamının tek hazineli dönemdeki teşkilat yapılanması hakkında nizamnamelerle olmada da uygulamada mali denetim ve kontrolü sağlayabilmek için merkez-taşra ayrımı yapıldığını görmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi idarenin taşra teşkilatı şeklindeki resmi düzenlemelere 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerinde rastlanılmaktadır ve günümüz idari teşkilatı bakımından etkili olmuştur¹⁵⁶. Bu gelişmelerin beraber değerlendirilmesi sonucunda günümüzdeki Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın merkez-taşra teşkilatı teşkilat yapılanmasında olduğu kadar, makamların ismi bakımından da etkisini görmek mümkündür. **Zira Bakanlığın taşra teşkilatı da, defterdarlıklardan oluşmaktadır**¹⁵⁷. Aynı zamanda vergi uygulamaları bakımından Bakanlığa bağlı olarak kurulan Gelir İdaresi Başkanlığı da merkez ve taşra teşkilatı şeklinde örgütlenmiştir¹⁵⁸. Merkez teşkilatı Gelir İdaresi Başkanlığı olacak şekilde, taşrada vergi dairesi başkanlığı ve/veya vergi dairesi müdürlükleri şeklinde bir yapılanması mevcuttur. Tüm bu gelişmelerin amacı ise şüphesiz daha güçlü bir mali idarenin tesis edilebilmesidir.

B. Çok Hazineli Dönem

1. III. Selim Dönemi

III. Selim döneminde, mali politikada köklü bir değişiklik yapılmıştır. O zamana kadar geçerli olan tek hazine sistemi terk edilmiş; Nizam-ı Cedid ordusunun ıslahat ve savaş giderlerini karşılamak üzere 1 Mart 1793 tarihinde bir kanunname ile İrad-ı Cedid Hazinesi ve Defterdarlığı kurulmuştur. Bu hazine, Osmanlı Devleti'nde Hazine-i Amire dışındaki ilk müstakil hazinesi olmak özelliğini taşımaktadır¹⁵⁹. Böylece Osmanlı mali yapısı içerisinde tek merkezi hazineli ve tek bir başdefterdarın bulunduğu sistemden, çoklu hazine sistemine geçilmiştir¹⁶⁰.

İrad-ı Cedid'in kuruluş amacı, Nizam-ı Cedid ordusunun masraflarını karşılamaktır. Devletin mevcut gelirleri yeni ordunun finansmanı için yeterli değildi. Klasik tımar sisteminin terk edilmesi, ordunun finansmanını zorlaştırmıştı. Bu sebeple de etkin kaynak bulunması ve mali kaynakların etkin kullanımı bu defterdarlık aracılığıyla sağlanmak istenmiştir¹⁶¹. Başdefterdar bu hazinenin sadece korunmasına ve intizamına yönelik söz sahibi olup, iç işlerine karışma yetkisi bulunmamaktaydı. Bu hazinedeki para kural olarak sefer zamanında orduya harcanmakla birlikte, miri hazineye yardımda bulunabileceği de düzenlenmiştir¹⁶².

Bu hazinenin merkezi olarak idare edilmesi gereği düşüncesiyle Şikk-1 Sani defterdarı, İrad-ı Cedit defterdarı olarak Talimli Asker Nazırı ünvanıyla bu hazineden sorumlu olacaktı¹⁶³.

¹⁵³ DARLING, Revenue-Raising and Legitimacy, s.78.

¹⁵⁴ TABAKOĞLU, Osmanlı Mali Tarihi, s.245.

¹⁵⁵ KÜTÜKOĞLU, s.95.

¹⁵⁶ GÖZLER, s.434.

¹⁵⁷ "Maliye Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname", RG Tarih: 14.12.1983, Sayı: mük. 18251. "Madde 34: Bakanlık taşra teşkilatı, defterdarlıklardan oluşur."

¹⁵⁸ 5345 sayılı Gelir İdaresi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun", RG Tarih: 16.05.2005, Sayı: 25817. "Madde 33: .. Başkanlığın görev alanına giren konularda (5615 sayılı Kanununun 18 inci maddesiyle eklenen ibare Yürürlük; 04.04.2007)Maliye Bakanlığına yapılmış olan atflar Gelir İdaresi Başkanlığına mülki idare amirlerine, mahallin en büyük memuruna, ilin en büyük malmemuruna, defterdara ve defterdarlığa yapılmış atflar ilgisine göre vergi dairesi başkanı ve başkanlığına, vergi dairesi başkanlığı bulunmayan yerlerde vergi dairesi müdürü veya müdürlüğüne

¹⁵⁹ ÖNER, s.180-182.

¹⁶⁰ TABAKOĞLU, Türk İktisat Tarihi, s.172.

¹⁶¹ BERKES, Niyazi:Türkiye'de Çağdaşlaşma, 14. Baskı,Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s.103-104.

¹⁶² CEZAR, Yavuz: Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih), Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s.158.

¹⁶³ KARAMURSAL, s.76.

Bu unvanlar şahsında birleşen defterdar, İrad-ı Cedit Nazırı olarak anılmaya başlanmıştır¹⁶⁴. Ancak bu defterdarlık çok uzun ömürlü olmamıştır; Nizam-ı Cedid'e bağlı bir varlık arz etmesinden dolayı, ordunun kaldırılışından sonra bu defterdarlık-nazırlık da ortadan kalkmıştır¹⁶⁵.

Daha sonra 1795 yılında Zahire ve 1805 yılında Tersane Hazinesi kurulmuş ve bunların başına da defterdar ünvanlı kişiler atanmıştır¹⁶⁶ ve şıkk-ı sani ve şıkk-ı salis unvanları da bu hazinelere sorumlu kişiler için kullanılmaya başlayarak, süreç içerisinde önemsiz bir unvan olmaktan kurtarılmak istenmiştir¹⁶⁷.

1795 yılında Zahire Hazinesi kurulduktan sonra Şıkk-ı Salis defterdarlığı Zahire Nazırlığı ile birleştirilmiştir. 1805 yılında Tersane Hazinesi kurulunca¹⁶⁸, Tersane Nazırı Şıkk-ı Salis defterdarı olarak kabul edilince, Zahire Nazırlığı Şıkk-ı Rabi¹⁶⁹ derecesine indirilmiş oldu¹⁷⁰.

Bu gelişmelerden sonra Osmanlı hazinesine ve defterdarlıkların durumuna bakacak olursak¹⁷¹;

Hazine Adı	Yöneticisi	Tahvil Edilen Defterdarlık
Hazine-i Amire	Başdefterdar	Şıkk-ı evvel defterdarı
İrad-ı Cedid	İrad-ı Cedit Nazırı	Şıkk-ı sani defterdarı
Tersane-i Amire	Tersane Nazırı	Şıkk-ı salis defterdarı
Zahire	Zahire Nazırı	Şıkk-ı rabi defterdarı

Bu yeni hazineler, Hazine-i Amire'nin ortadan kalkmasını gerektirmemekle birlikte, önemini yitirmesine neden olmuştur. Bu defterdarlıklar arasında ise protokol bakımından bir astlık-üstlük ilişkisi olduğu ise şüphesizdir. Kendileri ile ilgili konularda ise müstakil davranmalarının önünde ise bir engel bulunmamaktaydı¹⁷².

III. Selim ise Nizam-ı Cedid ordusunu kurması sonucu yeniçeri isyanı ile karşılaşmış ve orduyu lağvettiğini ilan etmesine rağmen ölümden kurtulamamıştır¹⁷³.

2. II. Mahmut Dönemi

III. Selim'den sonra Kapıkulu Ocakları'nı 1826'da kaldıran II. Mahmut, Asakir-i Mansure adlı tek bir ordu kurdu ve eyalet ordularını finanse eden gelirlerin de merkez orduya aktarılmasını istedi. Beraberinde cizyelere zam yaptı. Bu uygulamalar sonucunda henüz Hazine-i Amire'den ayrılmamış bir şekilde Mukataat Hazinesi ortaya çıktı. Bunun başında ise başdefterdar ile Asker Nazırı yetkili olarak bulunmaktaydı. 1827 yılında Mukataat Hazinesi'nin gelirleri artınca, Hazine-i Amire'den ayrı ve başdefterdar yönetiminden çıkarılmış ve ayrı bir Mukataat Nezareti kurulmuştur¹⁷⁴. Böylece Hazine-i Amire'den müstakil bir hazine daha oluşturulmuş oldu.

Başlarda gelir ve gider tek elden kontrol ediliyorken; 1829 yılında, ikili bir ayırım yapılarak Mukataat ve Masarifat Nazırlıkları ihdas edildi¹⁷⁵. Kaldırılan iltizam usulü ile ilgili olarak mukataaların idaresi Mukataat Nezaretinin; askeri hesaplara bakmak ise Masarifat Nezaretinin

¹⁶⁴ KÜTÜKOĞLU, s.95.

¹⁶⁵ ORTAYLI, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, s.224.

¹⁶⁶ AĞAR, Serkan: "Geçmişten Bugüne Mali İdare", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 73, 2007, s.378.

¹⁶⁷ CEZAR, Yavuz: Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim, s.151-152.

¹⁶⁸ CEZAR, Yavuz: "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Tersâne-İ Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarih Kuruluş Yasası ve Eki", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası: Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, Cilt 41(1-4), 1985, s.362-363; "Gerçekten müstakil bir Tersâne Hazinesi kurulduktan sonra hem Tersâne-i Âmire eskisinden daha büyük ve önemli bir kurum haline dönüştü, hem de Osmanlı deniz kuvvetlerinin yeni bir düzene kavuşturulması yönünde pek önemli değişikliklere gidilebildi. Doğal olarak, bu arada söz konusu gelişmelere koşut olarak Tersane Hazinesi «bütçe»lerinin gelir-gider kapasitesi de giderek büyüyerek, Tersane ve donanma için eskiden Hazine-i Âmire'ce ayrıgeien fonların çok üzerinde bir düzeye erişti".

¹⁶⁹ www.tdk.gov.tr; "Rabia; 1. Dördüncü. 2. Saatteki salisenin altmışta biri. 3. Tanzimat'tan sonra memurlukta bir rütbe.". Burada ise şıkk-ı rabi ile defterdarlığın dördüncü parçası olduğunu anlıyoruz.

¹⁷⁰ KÜTÜKOĞLU, s.95.

¹⁷¹ Tablo bilgileri için bkz. ÖNER, s.180.

¹⁷² CEZAR, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Tersâne-İ Âmire", s.361-362.

¹⁷³ BERKES, s.125-126.

¹⁷⁴ ÖNER, s.184.

¹⁷⁵ ÖNER, s.185.

uhdesine bırakılmıştır¹⁷⁶.

Bu tarihten itibaren Tanzimat'a kadar hazine ve defterdarlıklar bağlamında sıklıkla birleşmeler ve ayrılmalar meydana gelmiştir:

İlk olarak 1834 tarihinde ise Mukataat Nezareti ve Hazinesi kaldırıldı¹⁷⁷. Esasen çeşitli kaynaklarda Masarifat Nezerati'nin kaldırıldığı da yer almaktadır¹⁷⁸. Kaldırılan Mukataat Hazinesi yerine, Asakir-i Mansure-i Muhammediye Hazinesi kuruldu. Şikk-ı Evvel defterdarlığı da ikiye bölünerek, Hazine-i Amire ve Mansure Defterdarlığı adı altında iki birim oluşturuldu¹⁷⁹. Bununla beraber Osmanlı hazinesi içinde, Hazine-i Amire'nin yanında ikinci bir devlet hazinesi olan Darphane bulunuyordu¹⁸⁰. Durumu şu şekilde ortaya koymak mümkündür¹⁸¹:

Hazine Adı	Sorumlusu
Hazine-i Amire	Şikk-ı Evvel Defterdarlığı
Asakir-i Mansure-i Muhammediye Hazinesi	Mansure Defterdarlığı
Darphane	Darphane Nazırı

Darphane, Mansure Hazinesi'nin kurulması ve askeri giderlerin finansmanı noktasında gelir aktarımının yapılmasından sonra önemini yitirmeye başlamıştır¹⁸². Ayrıca Hazine-i Amire defterdarı ile Darphane Nazırı arasında mali konularda sürekli olarak bir uyumsuzluk söz konusu olmaktadır. Bu ortam içerisinde 1835 yılında Hazine-i Amire defterdarı ile Darphane Nazırlığı birleştirilmiş ve Darphane-i Amire defterdarlığı kurulmuştur. Bir diğer önemli gelişme ise bu vesile ile Şikk-ı Evvel defterdarlığının kaldırılmış olmasıdır¹⁸³. Hazinelerin birleştirilmesi noktasında önemli bir adım olmakla birlikte, Şikk-ı Evvel'in kaldırılması ile birlikte Şikk-ı Sani ve Şikk-ı Salis defterdarlıkları da kaldırılmış oldular. Darphane Nazırlığı da bu dönemde kaldırılmıştır¹⁸⁴.

Bu birleştirme girişiminin amacı, padişahın, nazır ile defterdarın para ile ilgili bir konuda uyumsuzluk içinde bulunmalarını istememesiydi. Ancak bu girişim sonuçsuz kaldı. 1838 yılında, Darphane Nezareti yine müstakil bir yapı olarak tarih sahnesine çıkmıştır¹⁸⁵.

Darphane ile olan birleştirme girişimi son bulan Hazine-i Amire, 28 Şubat 1838 tarihinde Mansure-i Amire ile birleştirildi ve hazinenin tek sorumlusu olarak defterdar unvanı terk edildi; onun yerine ise Maliye Nezareti'nin kurulduğu duyuruldu¹⁸⁶. Bu değişim ile mali idarenin merkezileştirilmesi hedeflenmekteydi¹⁸⁷; ancak Osmanlı maliyesindeki bu köklü değişim, ertesi yıl olan 1839 yılında Abdülmecid'in cülusunda Nazif Paşa'nın azledilmesinden sonra Maliye Nezareti unvanı terk edilmiş; maliye işleri tekrardan Hazine-i Amire defterdarlığı ve Hazine-i Mukataat defterdarlığı üzerinden devam ettirilmeye çalışılmıştır¹⁸⁸. Ancak Hazine-i Mukataat defterdarlığına bir süre sonra yeniden maliye nazırlığı denmeye başlamış, Hazine-i Amire ise başında defterdarlık ile bırakılmıştır¹⁸⁹. 1841 yılında ise yapılan bir revizyon ile defterdarlık uygulaması tamamen kalkmış ve bu ikili yapı Umur-u Maliye Nazırı unvanı adı altında birleşmiştir¹⁹⁰. Saib Paşa da maliye nazırlığına getirilmiştir¹⁹¹.

¹⁷⁶ KARAMURSAL, s.157.

¹⁷⁷ ÖNER, s.185.

¹⁷⁸ PAKALIN, s.10; KARAMURSAL, s.157

¹⁷⁹ PAKALIN, s.10; KARAMURSAL, s.157.

¹⁸⁰ ÖNER, s.181.

¹⁸¹ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.374.

¹⁸² ÖNER, s.182.

¹⁸³ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.374.

¹⁸⁴ AĞAR, s.398.

¹⁸⁵ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.374.

¹⁸⁶ ÇAKIR, Coşkun: Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, 2. Baskı, Kule Yayınları, İstanbul 2012, s.35; SAYIN, s.157.

¹⁸⁷ TABAKOĞLU, Türk İktisat Tarihi, s.163.

¹⁸⁸ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.375.

¹⁸⁹ PAKALIN, s.10.

¹⁹⁰ PAKALIN, s.26.

¹⁹¹ UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.375; "1284 h. 1167 (yazar burada 1867 yılını belirtmek istemiş olmalıdır) senesinde yapılan bazı değişiklikler ile mülkiye teşkilatında eyaletler, vilayet ve sancaklar ile kaymakamlıklar mutasarrıflık olurken vilayet muhasebelikleri de defterdarlık olmuştur".

Böylece 1793'te başlayan çok hazineli dönem son bulmuş; tekrardan tek hazineli ve maliyeden tek kişinin sorumlu olduğu tek dış hazine sistemine geçilmiştir¹⁹².

Bu tarihten sonra artık “defterdarlık” makamı tarih sahnesinden ayrılmış, zihinlerde hırs ile özdeşleşmiş bir makam olarak yerini almıştır.

IV. SONUÇ

Çağımızda yapay zeka ve teknolojik gelişmelere olan katkı devletler arasındaki rekabette belirleyici olurken, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu dönem bakımından askeri ve parasal gücü olan devlet iyi bir yönetimle tarihte yer etmektedir. 1299 yılından 1923 yılına kadar tarihte eşine az rastlanılan uzunlukta ve çok geniş bir coğrafyada egemenlik süren Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kadar uzun süre varlık göstermesinde en önemli sebeplerden biri de şüphesiz mali yapısındaki başarıdır. Henüz küçük bir devlet iken muhassıl isimli memurlar aracılığıyla devlet alacaklarına ulaşırken, İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı mali yapısı “defterdarlık” makamı tarafından idare edilmiştir. Bu yönüyle çağdaş devletlerin maliye bakanlığına benzetilmektedir.

Ancak defterdarlıkların görevi padişahın hazinesinden sorumluluk, vergi tahsilatı, gelir gider tablolarının hazırlanması, harcamalara kaynak bulunması, kayıt sistemlerinin yürütülmesi gibi konularla sınırlı olmayıp; günümüzde mali denetimi gerçekleştiren Sayıştay'ın, paranın değerinin korunmasına yönelik politikaları belirleyen Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, İcra Tetkik Mercii hâkimlikleri tarafından uygulanabilen tazyik hapsi, kamulaştırma, özelleştirme, ihale gibi konularda da yetki ve görevleri bulunmaktadır. Şüphesiz bu kurumların mevcut halleri, Osmanlı İmparatorluğu'yla uygulamasıyla örtüşmeyecektir; ancak birbirinden iki farklı devlet olmadığı ve devlet geleneğinin devam ettirildiği noktalar düşünüldüğünde, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki kurumlara yönetim şeklindeki değişikliğe uyan ölçüde örnek olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bir devletin tek bir merkezdeki memurları aracılığı ile tüm ülke genelinde hizmet görmesi beklenemez; yönetimi ve kamu hizmetini her bir noktada eşit şekilde sağlayabilmek için, o bölgelere uzanan “ellere” ihtiyacı vardır¹⁹³. Defterdarlık makamı da başta Rumeli ve Anadolu defterdarlıkları olmak üzere ikiye ayrılmış; daha sonra da sancaklardaki mali işlerle ilgilenmek üzere mal defterdarlıkları, kenar defterdarlıkları kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi idarenin taşra teşkilatı şeklindeki resmi düzenlemelere 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerinde rastlanıyor olsa da, defterdarlık bakımından taşrada mali işlerin yürütülmesi maksatlı defterdarlıklar oluşturulmuştur. Bu sistemin günümüzde de izlerini görmek mümkündür. Daha etkili bir vergi sistemi için Hazine ve Maliye Bakanlığı'na bağlı Gelir İdaresi Başkanlığı ihdas edilmiş; çeşitli illerde vergi dairesi başkanlıkları, daha küçük illerde vergi dairesi müdürlüğü şeklinde yapılanmıştır. Ayrıca Bakanlığın taşra teşkilatında “defterdarlık”lar (elbette Osmanlı'dan farklı şekilde) hizmet vermektedir. Sistematik benzerliklerle birlikte, kavramsal benzerlikler de mevcuttur.

Tıpkı canlı formları gibi bazı kurumlar da doğar, büyür ve ölürler. Defterdarlık makamı da sorumlulukların fazla olmasının denetim ve yönetim anlamında zafiyetlerin doğmasına sebep olmuştur. İmparatorluğun dağılma dönemine de girmesiyle, bu kadar çok yetki ve görevin tek bir makamda bulunmasının sakıncaları anlaşılmiş ve yeni kurumlar aracılığıyla mali sistem ayakta tutulmaya çalışılmış, bu kapsamda defterdarlık yerine 1841 tarihinde Maliye Nezareti kurulmuştur. Yine canlılarda olduğu gibi kurumların da genetik hafızaları vardır ve bunlar halefi konumundaki olan yeni makamlara gelenek olarak aktırılmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin mali ve idari sisteminde başta Hazine ve Maliye Bakanlığı olmak üzere, değişik kademe ve şekillerde bahsedildiği üzere defterdarlık yetkilerinin izleri görülmektedir.

¹⁹² TABAKOĞLU, Osmanlı Mali Tarihi, s.276.

¹⁹³ GÖZLER, s.429.

KAYNAKÇA

- AFYONCU, Erhan: Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-i Amire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- AĞAR, Serkan. “Geçmişten Bugüne Mali İdare”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 73, 2007, s.372-432.
- AKDAĞ, Mustafa: Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi Cilt II 1453-1559, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1979.
- AYANOĞLU, Ahmet: Türk Bütçe Sistemi ve Bütçe Denetimi, 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016.
- Fİ BİLGİN, Aydın/GÜNALAN, Rifat: XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.
- BİLGİN, Aydın/GÜNALAN Rifat: “XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, Osmanlı Araştırmaları, Hazırlayanlar: Halil İnalçık, İsmail E. Erünsal, Heath W. Lowry, Feridun Emecen, Klaus Kreiser, Sayı XXX, 2007, s.57-73.
- BERKES, Niyazi: Türkiye’de Çağdaşlaşma, 14. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- BÜLBÜL, Yaşar: “Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi”, Divan İlmi Araştırmalar Dergisi, 6(1), 1999, s.151-182.
- CEZAR, Yavuz: “Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Tersâne-İ Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarih Kuruluş Yasası ve Eki”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası: Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, 41(1-4), 1985, s.361-388.
- CEZAR, Yavuz: Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih), Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- ÇAKIR, Coşkun: Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, 2. Baskı, Kule Yayınları, İstanbul 2012.
- DARLING, Linda T.: “Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?”, The Journal of European Economic History, 27(1), 1997, s.157-179.
- DARLING, Linda T.: Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660, Brill Press, Leiden 1996
- DEFTERDAR Sarı Mehmet Paşa: Devlet Adamlarına Nasihatlar: Nasâ-yihü'l-Vüzerâ, Hazırlayanlar: Yaşar Aydemir, Güray Kırpık, Hece Yayınları, Ankara 2014
- DİYANET İslam Ansiklopedisi: “Kuyruklu Buyruldu”, Cilt 26, 1994, s.506-507.
- FLEISCHER, Cornell H.: Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire-The Historian Mustafa Ali (1541-1600), Princeton University Press, Princeton 1986.
- GENÇ, Mehmet: Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, 12. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- GERÇEK, Adnan: Kamu Alacaklarının Tahsil Hukuku, 6. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa 2020.
- GÖZLER, Kemal: İdare Hukuku Cilt I, 3. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa 2019.
- GÜNALAN, Rifat: Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi: XVI. Yüzyıl Maliye Ahkâm Defterleri, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010.
- HALAÇOĞLU, Yusuf: XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, 7. Baskı, , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- HALDUN, İbn: Mukaddime-I, Çev. Zakir Kadiri Urgan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.
- İNALCIK, Halil: Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I: Klasik Dönem(1302-1606) Siyasal, Kurumsal Ve Ekonomik Gelişim, 17. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- İNALCIK, Halil: Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), Çeviren: Ruşen Sezer, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İNALCIK, Halil: Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- KARAKAŞ, Mustafa: “Devletin Düzenleyici Rolü ve Türkiye’de Bağımsız İdari Otoriteler”, Maliye Dergisi, Sayı 154, Ocak-Haziran 2008, ss.99-120.
- KARAMURSAL, Ziya: Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- KUNT, Metin: “Siyasal Tarih(1300-1600)”,Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti 1300-1600, Hazırlayanlar: Metin Kunt, Suraiya Faroqhi, Hüseyin G. Yurdaydın, Ayla Ödekan, 9. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 2008.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.: “Defterdar”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt 9, 1994, s.94-96.
- NIZRI, Michael: Ottoman High Politics and the Ulema Household, Palgrave Macmillan, Londra 2014.
- ORTAYLI, İlber: İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 49. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2019
- ORTAYLI, İlber: Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, 4. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2012.
- ÖNER, Erdoğan: Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare, 2. Baskı, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını, 2005.
- ÖZCAN, Abdülkadir: “Fatih’in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 33, 1981, ss.7-56.
- ÖZCAN, Abdülkadir: Kanunnâme-i Âli Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin), Kitabevi Yayıncılık, İstanbul 2003.

- PAKALIN, Mehmet Zeki: Maliye Teşkilat Tarihi (1442-1930) Cilt I, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara 1978.
- SABBAĞ, Abbas/BOZKURT, Nebi: “Müstevfi”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt 32, 1994, s.147-148.
- SAYIN, Abdurrahman Vefik: Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi), Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara 1999.
- SEZGİNER, Murat: İdarenin Sözleşmeleri ve Kamu İhalelerine İlişkin Uyuşmazlıklar, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2013.
- ŞEKER, Mehmet: “Hil’at”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt 18, 1994, s.22
- ŞENER, Abdüllatif: Sona Doğru Osmanlı: Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi Üzerine Yazılar, 2. Baskı, Birleşik Kitabevi, Ankara 2007.
- TABAKOĞLU, Ahmet: “XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 41(1-4), 1985, s.389-414.
- TABAKOĞLU, Ahmet: Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi, Dergah Yayınları, İstanbul 1985.
- TABAKOĞLU, Ahmet: Osmanlı Mali Tarihi, Dergah Yayınları, İstanbul 2016.
- TABAKOĞLU, Ahmet: Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1997
- TURAN, Ahmet Nezihi: “Bir Pişkeş Defteri İçin”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 13, 2002, s.59-74.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi, XLII(165), 1978, Ocak, s. 68-69.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- YILDIRIM, Ali: “16. Yüzyılda Büyük Bir Devlet Adamı ve Edebiyat Hamisi Defterdar İskender Çelebi”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(1), 2000, s.217-232.